

Salih Jalimam

BAN KULIN U HISTORIJSKOJ I NARODNOJ TRADICIJI

*Oj Stjepane bane, otvaraj nam vrata.
Otvorena jesu i pometena jesu.
Čija je vojska nek ide, nek ide!
Kulina bana je vojska, je vojska
Kulina bana je vojska.¹*

Sažetak

Već davno je u historijskoj literaturi vrijeme vladavine bana Kulina postavljeno kao mit koji traje, i koji, nažalost, ostaje samo pojam koji s malo dobre volje može dobiti i svoju historijsku potvrdu. Slika o bosanskom banu Kulinu nastajala je i nastaje u posebnim vremenskim okvirima i uvjetima, sa sličnim ili približnim osnovama iz kojih se može i treba rekonstruirati svaka slika prohujalog vremena i nastojati kritičkom metodom interpretirati Kulinovo vrijeme.

Ključne riječi: Ban Kulin, Bosna, historija, tradicija, sjećanje, usmeno predanje

Summary

Already long ago in the historical literature during the reign of Kulin ban is set as a myth, that is, and who, unfortunately, remains just a concept that with a little good will be obtained and its historical confirmation. The image of the Bosnian viceroy Kulin created and produced in specific time frames and conditions, with similar or approximate basis from which it can be reconstructed each image last time and try to interpret the critical method Kulin time.

Key words: Ban Kulin, Bosnia, history, tradition, memory, oral tradition

¹ *Politika*, br. 4339, Beograd, 1920; Milan Karanović, „Problem Kulina bana“, Sarajevo, 1935, str.13

Prolegomena

Često se sva znanja i saznanja o banu Kulinu započinju i istovremeno završavaju konstatacijom da je riječ o burnim i prijelomnim vremenima koja su proizvela određene promjene, te su pripremila velika zbivanja koja će se desiti u zreлом bosanskohercegovačkom srednjem vijeku. Takva ravan izaziva i mučninu i zanos, obraćamo se prošlosti gledanjem u budućnost, prošlosti koje se želimo osloboditi, i od koje prihvatamo samo pouku: budućnost koja je (u našoj želji), zapravo, ono što je prošlost „propustila“, ili nije bila kadra uozbiljiti. Paradoksalna je, ali i tačna, tvrdnja učenog Jacquesa Le Goffa da današnja Evropa svoje korijene ima u srednjem vijeku. Slično možemo reći i za srednjovjekovnu Bosnu i Hercegovinu.

Dugo vremena predstava o srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini opterećena je hipotetičkim mišljenjem da se radi o „refugio minorum“ i, u istraživačkom pogledu, da se teško mogu prepoznati tokovi historijskog razvoja, posebno tzv. tamni period historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine (VII-XII vijek). Danas, početkom trećeg milenija, kada se upoređi historijski razvoj Porfirogenitove Bosne sa susjedima Dukljom, Raškom i Hrvatskom, s pravom se može tvrditi da u njihovom državno-pravnom, društvenom, ekonomskom i kulturno-civilizacijskom razvoju nema nikakvih razlika, skoro da je riječ o sličnim ili skoro istim državno-pravnim institucijama. U vremenima kada je bavljenje historijom srednjovjekovne Bosne i Hercegovine bilo znak ličnog opredjeljenja i izuzetne intelektualne hrabrosti, nekolicina historičara (Marko Vego, Nada Klaić, Muhamed Hadžijahić etc.) dokazali su posebnost života, kulture i civilizacije ranosrednjovjekovne Bosne i Hercegovine, potvrdili i dokazali tananost i fundamentalni sklad i pripremili teren da se sada s puno ponosa govori i o Kulinovoj Bosni i Hercegovini.

Historijske okolnosti Kulinove vladavine

U tačnom i preciznom određivanju historijskih okolnosti u kojima se dešava vladavina bosanskog bana Kulina teško je nešto više dodati nego što je to u klasičnoj historijskoj literaturi već

ostalo zapisano. Naime, riječ je o vremenu o kojem, nažalost, rijetki historijski izvori samo fragmentarno svjedoče te time se smanjuje i onaj mali, sigurni princip da se barem metodom interpretacije nešto doprinese. U popisu tekstova iz historije srednjovjekovne bosanske države evidentno je da je vrlo malo pisano o bosanskom banu Kulinu i srednjovjekovnoj bosanskoj državi njegovog vremena. "O bosanskom banu Kulinu u historijskoj literaturi nije se mnogo pisalo".² Razlozi su, prije svega, u tome što je vrlo mali i uz to zatvoren krug objavljenih historijskih izvora o njegovoj vladavini, a u samoj Bosni i Hercegovini nađena su samo dva epigrafska spomenika sa natpisima u kojima je spomenuto Kulinovo ime, i to bi bilo sve.³ Ipak, vladavina bosanskog bana Kulina i njezin značaj nisu ovim zatvoreni, nego, obrnuto, ovim se otvaraju mogućnosti da se metodom komparacije otvore neki još uvijek nedovoljno istraženi i zanemareni procesi (vjerske prilike, društveno-ekonomsko-politički odnosi, veza sa susjedima, kulturno-civilizacijska dostignuća, narodna tradicija i sjećanje), čime bi se samo problem postavio u jedan novi, bolji položaj.

U pisanim historijskim izvorima bosanski ban Kulin javlja se krajem XII vijeka. Ostaje otvoreno pitanje da li je odmah nakon uključivanja srednjovjekovne Bosne u sastav Vizantijskog carstva (1166) bansku čast zauzeo ban Kulin. Postoje brojne nedumice o tome kada je započeo vladavinu ban Kulin. Dubrovački kroničar Mavro Orbin tvrdi da je "Kulin ban, vladao u Bosni 36 godina".⁴ Ako je tako, odnosno ako je Vizantija bila ta koja ga je postavila na bansku čast, on je bio bez sumnje njen štićenik. Ovo je samo mogućnost pošto nije sigurno u koje je vrijeme Kulin stvarno došao na vlast, tako da nije bez osnove misliti da je na vlast došao kasnije budući da se po prvi put spominje tek od 1180. godine. U to vrijeme u Raškoj već dulje vrijeme vlada veliki župan Stefan Nemanja koji je bio pokoran Vizantiji ne iz uvjerenja, već iz nužde. Međutim, odmah nakon smrti vizantijskog cara Manojla I. Komnena, udruženi

² Sima M. Ćirković, „Jedan prilog o banu Kulinu“, *Istorijski časopis*, 9-10, Beograd, 1959, str.71

³ Isto, str.71: "Dosta rano je zatvoren veoma mali krug istorijskih izvora o ovom značajnom bosanskom srednjovjekovnom vladaru". Dva su materijalna spomenika: natpis u kamenu nađen u Muhašinovićima kod Visokog i ploča velikog sudije Gradješe iz Podbriježa kod Zenice.

⁴ Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd, 1968, str.140

Rašani, Mađari i Bosanci odluče iskoristiti „trenutne smutnje oko novoga cara i provaljuju na vizantijsku teritoriju“. ⁵ To je inače bilo jedino ratno djelo bana Kulina jer je on izbjegavao vojne sukobe, oslanjajući se, uglavnom, na ono što može postići politikom. Smrt cara Manojla I. Komnena donijela je Bosni oslobođenje od Vizantije, međutim, ne zadugo jer odmah potom ponovo dolazi pod mađarsku vlast. Sada je Kulin ban vazal mađarskog kralja Bele III.

Potrebno je ukazati na poznatu historijsku činjenicu da se ban Kulin orodio sa familijom velikog župana Stefana Nemanje budući da se Kulinova sestra udala za Nemanjinog brata Miroslava.⁶ Dok je u srednjovjekovnoj Bosni, zahvaljujući Kulinu, vladao mir, u Raškoj su počinjale smutnje. Tokom 1196. godine sa prijestolja u Raškoj se povukao veliki župan Stefan Nemanja, a 13. februara 1199. godine je i umro. Stefan Nemanja je ostavio Rašku na vladanje mlađem sinu Stefanu, ali to stariji sin Vukan nije nikako mogao pretrpjeti budući da je on bio stariji i da je po dotadašnjim pravilima Raška trebala pripasti njemu. Potajna netrpeljivost je uskoro prerasla u krvavi građanski rat, a Vukan je krenuo na brata Stefana. Tako se u jednom žitiju to opisuje na sljedeći način: “Poslije prestavljenja svetoga starca, dizaše se na sve načine nanoseći neprijateljstvo i zlo bratu svojemu Stefanu samodršcu, i uzimajući u pomoć mnoge inoplemene narode , ...”⁷

U okruženju srednjovjekovne Bosne dešavaju se brojne promjene. Kada su omiški Kačići u augustu 1180. godine ubili splitskog nadbiskupa Rajnera, knez Miroslav bio je optužen da je zadržao neke nadbiskupove novce. Zbog toga je papa Aleksandar III (1159-1181) pozvao kralja Belu III 6. jula 1181. godine da prisili kneza Miroslava da vrati novac, a osim toga da dozvoli da se obnove biskupije u nekim njegovim mjestima.⁸ Papa piše 7. jula 1181. godine i knezu Miroslavu „comiti Tacholmitano“. U pismu se napominje da mu nije poslao blagoslov.⁹ Još u punoj muškoj snazi, sa 58 godina, umro je 24. septembra 1180. godine silni car Manojlo Komnen, posljednji veliki car Vizantije. Njegova vladavina,

⁵ Vladimir Ćorović, *Istorija Srba*, Beograd, 1999, str.231

⁶ Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd, 1959, str.65

⁷ Milivoje Bašić, *Stare srpske biografije*, Beograd, 1924, str. 45

⁸ Augustin Thainer, *Vetera Monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, Vol. I, Romae, 1863, str.1; Sima M. Ćirković, „Jedan prilog o banu Kulinu“, *Istorijski časopis*, 9-10, Beograd, 1959, str.71

⁹ *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, knj.I, Sarajevo ,1942, str. 205

mada puna uspjeha, bila je u stvari više niz sjajno izvedenih vojničkih manevara nego državničkih konstrukcija. Stoga je, još za njegova života, bilo jasnih znakova da Vizantija pati od dosta nevolja, koje on nije uspio da otkloni. Poslije njegove smrti zlo je naglo i nepoštedno uzelo neodoljiv mah. Carev sin Aleksije bio je maloljetan, a njegova okolina, odmah od prvog dana, počela je borbu za vlast. Vještīm spletkama i s rijetkim cinizmom dočepa se prijestola Andronik Komnen, rođak Manojlov, čovjek velike darovitosti, ali još veće pokvarenosti i svireposti. Čim su neprijatelji Vizantije saznali za Manojlovu smrt i za krize u dinastiji, spremiše se da povrate sve što su izgubili za Manojlove vlade. Već u zimu 1180/1181. godine zauzeli su Mađari sjevernu Dalmaciju zajedno sa mletačkim, ali njima odanim Zadrom.¹⁰

Na vijest da je u Carigradu zatvorena Manojlova udovica, prešao je mađarski kralj Bela III, prijatelj i štićenik Manojlov, 1182. godine u otvoren napadaj i na dunavskoj liniji, prema Beogradu i Braničevu, pošto je zauzeo Srem. Pokolj Latina u Carigradu, koji su pomagali nepopularnu vladu careve udovice, izazva protiv Vizantije ogorčene proteste i ubrza odluke za osvetu. Kad pogibe careva udovica i poslije mladi car Aleksije, uz druga lica iz carske kuće i aristokratije, Andronikova vladavina bi žigosana kao najgrublja. I Stefan Prvovjenčani zabilježio je kako u Carigradu nastade "car ljuti i krvoprolijatelj".¹¹ Protiv Vizantije diže se mađarski kralj Bela III, i s njim u savezu Stefan Nemanja i, kako izgleda, bosanski ban Kulin. „Bela je hteo da sveti carevu udovicu, svoju svastiku, a u stvari da nastavi ekspanzivnu politiku Mađarske, koju Manojlo beše zaustavio. Nemanja je išao za tim, da oslobodi Srbe od Vizantije i da proširi svoje državno područje“.¹²

Vizantijsku vojsku u istočnoj Srbiji, prema Mađarima, vodili su Aleksije Vranas i Andronik Lapardas. Na glas da je Andronik preuzeo vlast u Carigradu, među njima nastadoše nesuglasice i potom rastrojstvo u vojsci. Vranas je bio za Andronika, a Lapardas protiv njega. Ovaj drugi napusti vojsku i krenu za ličnim avanturama. „Razumljiva je stvar, da ova vojska nije mogla biti podesna za veće akcije“.¹³ Mađarska i srpska vojska potisnule su Grke iz moravske doline i prodrla je sve do Sofije, opljačkavši Beograd, Braničevo,

¹⁰ Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd, 1959, str. 65

¹¹ M. Bašić, *Stare srpske biografije*, str. 45

¹² Stanoje Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, Beograd, 1989, str. 123

¹³ Vladimir Ćorović, „Ban Kulin“, *Godišnjica Nikole Čupića*, 34, Beograd, 1921, str. 13-14

Ravno, Niš i samu Sofiju. Mađari su tu prekinuli ratovanje i vratili se natrag, a Stefan Nemanja je ostao da dalje ratuje za svoj račun. Glavna Nemanjina osvajanja izvršena su u ovo vrijeme, od 1183. do 1190. godine; nažalost, tačna kronologija njegove aktivnosti još nije utvrđena. On je potpuno pokorio Zetu u cijelom njenom opsegu, zajedno sa Skadrom, i čitavo bokeško primorje.¹⁴

Od svih gradova izdvojio je i pošteditio Kotor 1185. godine; u njemu je čak saziđao i svoj dvor. "Grčko je ime istrebio", piše Stefan Prvovjenčani, "da im se ne pominje otad u toj oblasti".¹⁵ Tom prilikom uklonjena je iz Zete i stara domaća dinastija, odnosno njen posljednji vladar, veliki knez Mihajlo. 20. avgusta 1189. godine našla se Mihajlova žena Desislava, u pratnji barskog nadbiskupa Grgura i nekih drugih dvorskih ljudi, kao bjegunica u Dubrovniku, gdje je predala općini dvije lađe. Barski nadbiskup uzalud je tražio veza i možda pomoći kod splitskog nadbiskupa. U ovaj mah nije bilo nikog ko bi htio i mogao da spriječi Nemanjinu akciju u tom pravcu. Od južnih primorskih gradova protiv Stefana Nemanje se s uspjehom održao jedini Dubrovnik. Jaki gradski bedemi štitili su malu republiku pod Sv. Srđem s kopna, dok za udar s mora Stefan Nemanja nije imao dovoljno flote. Prema dubrovačkim kronikama, pisanim kasnije, ali ponajviše na osnovu stare građe, napad na dubrovačko područje izvela su 1184.(?) godine Nemanjina braća, humski gospodar i neposredni susjed Miroslav i Stracimir. Miroslavljeva flota stradala je 18. avgusta 1184. godine kod Poljica, preko puta od malog ostrva Koločepa, a Stracimirov pohod na Korčulu, poslije gubitka flote, završio se s potpunim neuspjehom. Poučena iskustvom, braća su ponovila napadaj iduće godine na Dubrovnik samo s kopna, ali i opet bez sreće. 27. septembra 1186. potpisan je ugovor o miru koji je i očuvan. Župan Nevdal i Družina Vidošević došli su u Dubrovnik i utvrdili pogodbe mira sa zastupnikom normanske sicilske kraljevine, čiju su vrhovnu vlast priznavali Dubrovčani kratko vrijeme od 1185-1192. godine, s knezom dubrovačkim Krvašem i arhiepiskopom Tribunom. Dubrovčani su tim ugovorom dobili slobodnu trgovinu po raškoj državi; pravo ispaše na Nemanjinom području i iskorišćavanje šume. Humljanima je zato dato pravo slobodnog prometa u Dubrovniku.¹⁶

¹⁴ G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, str. 69

¹⁵ M. Bašić, *Stare srpske biografije*, str. 46

¹⁶ G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, str. 72

U ljeto 1185. godine krenula je i velika normanska ofanziva protiv Vizantije, koja je posredno pomagala i Nemanjinim uspjesima. Normani uzeše Drač i Solun i spremahu se na sam Carigrad. U prijestonici izbi buna, kojoj se stavi na čelo Isak Anđel, od 12. septembra 1185. godine novi car. Andronik bi uhvaćen i u strahovitim mukama ubijen. Normani, izgubivši u pljačkanju potrebnu disciplinu, bješe u jesen poraženi na donjoj Strumi i izgubiše sve tekovine. „U vreme ovih općih pokreta odmetnula se 1185. godine od Vizantije i Bugarska, pod vođstvom braće Teodora i Asana Belguna“.¹⁷ Da bi se osigurali od Vizantije, koja je, pored svih unutrašnjih nezgoda, pokušala da ustanak uguši, Bugari uđoše u veze sa Kumanima preko Dunava i sa Nemanjom preko Timoka. Stefan Nemanja je s planom širio svoju akciju prema Bugarskoj, osvojio je Niš i prodro u timočku dolinu. Tu je zauzeo i porušio gradove Svrljig, Ravno kod Knjaževca i Koželj.¹⁸ Pokušaj cara Isaka 1186/1187. godine da pokori Bugare, nije imao uspjeha, oni su za nepune dvije godine već uspjeli da prilično razviju svoju snagu. Veliki uspjesi Vizantijskog carstva u balkanskoj politici, uslijed kojih je i srednjovjekovna Bosna i Hercegovina došla pod vizantijsku vrhovnu vlast, bili su rezultat brojnih ratova i velikog naprezanja vizantijske države.¹⁹ Blistavi vojni uspjesi, postizani i na drugim stranama, jedva su prikrivali opću privrednu iscrpljenost i bijedu, rastrojstvo državnog aparata i fiskalnog sistema. Posljednji period vizantijske vrhovne vlasti nad srednjovjekovnom Bosnom i Hercegovinom je potpuno nepoznat. Pošto je Vladimir Ćorović veoma kritički u punoj mjeri iskoristio sve poznate historijske izvore i razbio ranije zablude,²⁰ „njegovom se prikazu nije imalo šta ni dodati ni oduzeti sem zabune u vezi sa tobožnjom pronijom u Kulinovom natpisu“.²¹ Rezultate svoje posebne rasprave V. Ćorović je iskoristio i u svojoj

¹⁷ S. Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, str. 126

¹⁸ S. Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, str. 127

¹⁹ Sima M. Ćirković, *Istorija srednjevekovne bosanske države*, Beograd, 1964, str.46

²⁰ V. Ćorović, „Ban Kulin“, *Godišnjica Nikole Čupića*, 34, Beograd, 1921, str.15

²¹ „Već u XII veku imamo i primere *pronije*. Ali najstariji slučaj ne odnosi se na darivanje vlastele, nego na prilog crkvi bana Kulina“. Vladimir Ćorović, *Historija Bosne*. prva knjiga, izd. SKA, Beograd, 1940, str.124; Georgije Ostrogorski, *Pronija*, Prilog proučavanju feudalizma u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama, Beograd, 1952, str.128; Sima M. Ćirković, „Jedan prilog o banu Kulinu“, *Istorijski časopis*, 9-10, Beograd, 1959, str.71

Historiji Bosne²², gdje je dato sve što nauka pozitivno zna o banu Kulinu. Crkvene prilike u Kulinovo vrijeme, a sa njima i sam Kulin, doticati su u brojnim raspravama pitanje patarena i Crkve bosanske.

U posljednje vrijeme je pokrenuta i diskusija o povelji bana Kulina Dubrovniku.²³ „Sve to ipak nije unapredilo naša znanja o banu Kulinu i njegovoj politici“.²⁴ U ovoj raspravi treba skrenuti pažnju na jedan historijski izvor koji zbog čudnog stjeca okolnosti nije bio iskorišten, iako je već odavno i više puta objavljen. To je pismo pape Inocenta III (8. januar 1198-16. juli 1216) mađarskom kralju Emeriku od 9. novembra 1202. godine. Objavili su ga Dobner, Katona i Fejer²⁵, ali netačno i to upravo u najvažnijoj tački; u sva tri izdanja (dva posljednja počivaju na Dobnerovom) riječi Culini Bani u tekstu reprodukovane su kao Gubani.²⁶ Zbog toga ovaj dokumenat nije mogao da privuče pažnju historičara iako je već njegov prvi izdavač iznio pretpostavku da je riječ o banu Kulinu. „Tačan tekst osnovnog dela ovoga dokumenta našli smo u malo poznatoj zbirci spomenika za istoriju Vesprimske biskupije“.²⁷ Na istom mjestu „se videlo da postoji još jedno izdanje. Dokumentat je objavljen i među pismima pape Inocentija III u čuvenoj kolekciji Minja“.²⁸ I ovdje je tekst ispravan te je pravo čudo kako je, preko jedan vijek, ostao

²² Radi potpunosti navodimo sasvim promašenu raspravu M. Karanovića, „Problem Kulina bana“, *Novitates musei Sarajevoensis*, 12, 1935 i prikaz Kulinovog vremena u knjizi *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1942, str. 204-215 (autor Marko Perojević), gdje se opet Kulin identificira sa velikim županom Bakhinom.

²³ Josip Vrana, „Da li je sačuvan original isprave Kulina bana?“, *Radovi Staroslavenskog instituta*, knj. 2, Zagreb, 1955, str.5-57; Gregor Čremošnik, „Original povelje Kulina bana“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 12, Sarajevo, 1957, str. 34

²⁴ Sima M. Ćirković, „Jedan prilog o banu Kulinu“, str. 71

²⁵ Gelasius Dobner, *Monumenta historica Bohemiae*, II, Pragae, 1768, str.428 (nepristupačno); Katona, *Historia critica*, IV, 634; Georgius Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. III, Buda, 1829, str. 393-394

²⁶ Sima M. Ćirković, „Jedan prilog o banu Kulinu“, str.71; Katona to saopćava, ali odmah i odlučno odbacuje, ne smatra za moguće da Kulin kao vazal ustane protiv svoga gospodara. *Historia critica*, IV, 634

²⁷ Vinko Fraknoi, *Monumenta romana episcopatus Vesprimiensis*, I, Budapest, 1896, str.10

²⁸ J.P. Migne, *Patrologiae cursus completus*, Series latina, t. 214, Paris, 1855, col.1100 (Kod Fraknoija pogrešno:1,1000); Sima M. Ćirković, „Jedan prilog o banu Kulinu“, str.72

nezapažen. Kako je izdanje Fraknoija najnovije i spremno, kako se kaže u predgovoru, veoma brižljivim kolacioniranjem s originalima, u ovom tekstu koristit će se kao podloga. Radi uštede prostora izdavač je izostavljao sve što je ličilo na stereotipne formule; u ovom dokumentu je u tome i pretjerao. S. Ćirković dopunjava ga tekstom iz Minjove kolekcije i intitulacijom, inskripcijom, salutacijom i datumom iz Fejera. (Dopune su u uglastim zagradama).

Veoma je zanimljivo da je tradicija o bosanskom banu Kulinu sačuvana sve do današnjih dana.²⁹ Kulin ban je ostao u dobroj uspomeni kod naroda, a što nije čudno budući da se radilo o veoma spretnom političaru koji je umio da bude sa svima u dobrim odnosima. „U njegovo vreme bilo je (kažu) u izobilju svega blaga božjega, tako da i danas običan puk, kad ima velikog obilja, obično kaže: „Vratila su se vremena Kulina bana”.“³⁰ Mavro Orbin dalje piše „Kulin je bio pobožan čovek i vrlo religiozan, a i privržen papi. Tako je bosanski biskup Radingost 1171. godine, kad je došao u Dubrovnik da bude posvećen, doneo sa sobom mnogo poklona koje je poslao papi pomenuti ban. Te poklone je iste godine predao papi dubrovački nadbiskup Bernard. Ovaj nadbiskup posle 1194. godine otišao je, na zahtev župana Jurka, u Zahumlje da osveti crkvu Svetog Kuzmana i Damjana. Kad se vraćao preko Bosanskog Kraljevstva, pozvao ga je Kulin ban, kome je takođe osvetio dve crkve, pa se, kraljevski darovan od Kulina, vratio kući“.³¹

Za bana Kulina vezuje se nastanak utvrđenja Dubrovnik kod Visokog i početak rudarstva u srednjovekovnoj Bosni.³² Dubrovački kroničar G.Luccari je, izgleda, priču preuzeo od starijeg pisca Manojla Grka (Emanuel Greco), čije postojanje nije osporeno.³³ Manojlo Grk navodno potvrđuje da su Dubrovnik podigla dva brata Dubrovčanina koji su držali pod zakup rudnike Kulina bana u Bosni.³⁴ Pozniji pisci preuzeli su i koristili ovaj iskaz kao pouzdan izvor. „Vesti o počecima rudarstva i izgradnja utvrđenja Dubrovnik u Bosni, kod nas su se širile i posrednim putem, prevodom dela Ludviga

²⁹ „Za razliku od daleko moćnijih Kotromanića koji nisu ostali u narodnom sećanju, predanje o Kulinu banu još uvek je živo.“ Rade Mihaljčić, „Istorijska podloga izreke *Od Kulina bana*“, iz: *Prošlost i narodno sećanje*, Beograd, 1995, str. 9

³⁰ Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd, 1968, str. 140

³¹ Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, str. 140

³² R. Mihaljčić, „Istorijska podloga izreke *Od Kulina bana*“, str. 9

³³ Isto, str. 9

³⁴ Isto, str. 9

Albrehta Gebhardija. U njih je poverovao Ivan Frano Jukić, ali ne vidi se odakle ih je preuzeo“.³⁵ Od Jukića je suzdržljiviji Vjekoslav Klaić: „Dubrovački pisci opisuju Bosnu sretnu i blagoslovljenu za Kulina bana. On da je bio prvi, koji je počeo svoju državu uređivati, mnoge strance da je u zemlju pozvao i gvozdene majdane otvorio“.³⁶ V.Klaić dalje navodi: „Dvojici Dubrovčana dapaće da je ustupio u gori Jagodini mjesto, gdje su otvorili rudnike gvoždja i srebra, te sagradili malu tvrđicu, koja se je prozvala *Mali Dubrovnik*. Premda se u sredovječnih spomenicima tvrdja Dubrovnik ne spominje, nego tek prvi put za turskoga gospodstva god. 1503, i premda se po tom čini ova viest neosnovana, imade ipak podataka, koji pokazuju, da je Bosna za Kulina bana u istinu napredovala“.³⁷

U literature spominje se tzv. „stećak Kulina bana“ iz Donje Zgošće, koji ima elemente za preciznije datovanje.³⁸ „Kulin ban stekao je legendarni status u bosanskoj povijesti“.³⁹ „Čak i dan – danas narod ga smatra za ljubimca vila a njegovu vladavinu kao zlatno doba, a priča o Kulinu banu omiljena je uzrečica o nekome tko govori o dalekoj prošlosti, kad su šljive u Bosni vječito stenjale pod teretom plodova a žuta žitna polja neprestano lelujala u plodnim dolinama“.⁴⁰

U narodnom pamćenju Kulinova epoha nije na važnosti ništa posebno izgubila, nego naprotiv, postoje jaki, neoborivi dokazi njene prisutnosti u svakidašnjem životu. „Uspomena na Kulina nije izginula; još i danas priča o njem narod, kako se je s vilami bratimio“.⁴¹ Sve ukazuje da je pozivanje na Kulinovo ime znak starosti, drevnosti, ali i trajnosti, te i danas „od Kulina bana i dobrih dana“ ili „od bir zemana i Kulina bana“, „od Kulina bana“ i „razvezao od Kulina bana“ – znači mnogo više nego puko registriranje historijskog dešavanja. Kulinovo ime nalazimo i u nekim dokumentima srednjovjekovne bosanske države nastalih poslije

³⁵ Isto, str. 9

³⁶ Vjekoslav Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb, 1882, str. 64

³⁷ Isto, str. 64

³⁸ Pavle Vasić, „O nekim vidovima srednjovekovne nošnje u Bosni i Hercegovini“, *Radovi III: Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Zenica, 1973, str. 257

³⁹ Noel Malcolm, *Povijest Bosne*, Kratki pregled, izd. Erasmus-Novi liber-Dani, Zagreb-Sarajevo, 1995, str. 20

⁴⁰ N.Malcolm, *Povijest Bosne*, str. 20, citira Williama Millera iz 1921. godine: *Essays on the Latin Orient*, str. 468

⁴¹ V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, str. 65

njegove smrti, te se tako ban Matej Ninoslav u povelji Dubrovačkoj Republici iz 1234-1240. godine kune „kletv’ju:klel’ kakom’ se e:ban koylin’ klel’:da hode vlasi svobodno: ih’ dobitk’: tako kako soy u bana koylina hodili:bez’ vse habe i zledi:“.⁴²

U historijskoj literaturi često se prave komparacije sa periodom vladavine bana Kulina i njegovih nasljednika. Tako V.Ćorović piše: „Nastavljajući Kulinovu tradiciju Ninoslav je u nekoliko mahova ponavljao svoje povlastice davane trgovcima Republike i udešavao parničko sudstvo u slučaju nesporazuma“.⁴³ „Dubrovački pisci javljaju još, da je za Kulinove vlade bila u Bosni obilnost i plodnost u žitu i svačemu tako, da bi poslie mnogo godina, kad bi koji put ljetina urodila, Bošnjaci govorili: *Vraćamo se u vremena Kulinova*“ (*Priidem’ v’ dni Kulinovi*, Orbini, p.350). „I danas još živi u narodu rieč: *Počeo pripoviedati koješta od Kulina bana* kad tko pripoviedajući segne u davnu davninu“. ⁴⁴ Vladimir Ćorović tvrdi da je Kulinovo doba bilo na dobru glasu i da su „Dubrovčani bili zadovoljni sigurnošću i načinom kako su primani u njegovoj državi“.⁴⁵ „Uspomena na Kulina nije izginula; još i danas priča o njem narod, kako se je s vilami bratimio“.⁴⁶ „Godine 1406. otpremi bosanski kralj Stjepan Tvrtko II. u dogovoru s hercegom Hrvojem, vojvodom Sandaljem Hranićem i ostalim velmožama poslanike svoje na napuljski dvor kralju Ladislavu te ga umoli, da bi potvrdio, kraljevstvu bosanskome stare medje, k a k o s u b i l e z a b a n a K u l i n a (1180-1204), a u prvom redu one prema Ugarskoj. Ladislav Napuljski, veoma obradovan s poslanstva svoga “premiloga rodjaka” kralja bosanskoga, rado to učini (dašto prema bosanskim uputama) dne 26. augusta pomenute godine“.⁴⁷

Zanimljivo je da još 26. augusta 1406. godine u jednoj povelji bosanski kralj Tvrtko II Tvrtković zajedno sa splitskim hercegom i velikim vojvodom bosanskim Hrvojem Vukčićem-Hrvatinićem pisao mađarskom kralju Ladislavu Napuljskom „da bi potvrdio kraljevstvu

⁴² Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I,1, Sremski Karlovci-Beograd, 1934, str.6; Milko Brković, *Diplomatički zbornik srednjovjekovnih humskih i bosanskih isprava Dubrovniku*, Mostar, 2011, str. 27

⁴³ Vladimr Ćorović, *Historija Bosne*, prva knjiga, izd. SKA, Beograd, 1940, str. 203

⁴⁴ V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, str. 65

⁴⁵ V. Ćorović, *Historija Bosne*, str.175

⁴⁶ V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, str. 65

⁴⁷ V. Klaić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350-1416)*, Zagreb, 1902, str. 3

bosanskomu sve običaje, stanje i povlasti. Da i medje (osobito prema Ugarskoj) kako su bile za Kulina bana. Jasan je to znak, koliko se je i za kraljeva bosanskih štovala uspomena na Kulina bana“.⁴⁸ „Stara prava uvažavana i granice, naročito od strane Mađarske... i na način i po formi koje je granice imao rečeni Kulin ban prema Mađarskoj da je tako posjedovao dok je bio živ“.⁴⁹ („... nec non continia et inetas ipsius Regni Boznae possossia per quondam spectabilam Culin dicti Regni Bosnae banum...et signantor a partibus Hungariae partibus dum vixit habuit, tenuit et possedit“). Bosanski biskup Ivan Tomko Mrnavić (1579-1639) u jednom svom opisu Bosne iz 1627. godine podsjeća na bana Kulina i njegovo odnos prema rimskoj kuriji... „...come appare da una littera pontificia che credo sia stato Gregorio nono (1227-1241) al Kuleno gran bano di Bosna cosi titolato nella vicanorum della littera.“⁵⁰ Dubrovački kroničari i pisci spominju da su Bošnjaci, čim je obimnost i plodnost u žitu i u svačemu bila izuzetna, govorili: ili “Pridem u dni Kulinovi” (Vraćamo se u Kulinove dane), te će lako zaključiti, da su Dubrovčani baš radi žita često dolazili u Visoko.⁵¹

U daljim slijedu bilježenja spomena bana Kulina u historijskoj i narodnoj tradiciji zanimljivo je spomenuti i mišljenje filologa Đure Daničića koji je zabilježio u svojoj zbirci⁵² uzrečicu iz XVII vijeka: „Povratila su se doba Kuljen bana. U Kuljenovo doba. Kuljen bana od dobrih dana“.⁵³ Fra Nikola Lašvanin zapisao je slijedeće: „1200. Zapovida u Bosni Kulin ban, od koga gospoda Kolonići izhode. U vrime njegova banstva Bosna bi najsrićnija i najobilatija“.⁵⁴ U historijskoj

⁴⁸ V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, str. 65

⁴⁹ V.Ćorović, *Historija Bosne*, str.175, ćir.

⁵⁰ K. Horvat, „Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXI, Sarajevo 1909, str. 358

⁵¹ Julijan Jelenić, *Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole*, Sarajevo, 1906, str.13 Benediktinski opat Mavro Orbin, svakako po još živoj tradiciji iz XVII vijeka piše: „u njegovo vreme (Kulina bana) bilo je (kažu) u izobilje svega blaga božijega, tako i danas običan puk, kad ima velikog obilja, obično kaže: vratila su se vremena Kulina bana.; da je za Kulinove vlade bila u Bosni obilnosti i plodnosti žita i svačemu tako da bi poslije mnogo godina, kad bi koji put ljetina urodila, Bošnjaci govorili: Pridem v dni Kulina bana“.

⁵² Đuro Daničić, *Poslovice*, Zagreb, 1871, 52, br. 1882; 140, br. 5212; Milan Karanović, *Problem Kulina bana*, Sarajevo, 1935, str. 12; V.Ćorović, *Historija Bosne*, str. 175

⁵³ Đuro Daničić, *Poslovice*, Zagreb 1871, br. 3673, str. IV; VI. Ćorović, *Historija Bosne*, str. 175

⁵⁴ Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, izd. “Veselin Masleša”, Sarajevo, 1981, str. 89

literaturi brojni historičari nastojali su razriješiti i brojne dileme oko porijekla, ali i nasljednika bana Kulina, te su tako brojni autori njegove nasljednike nalazili i u svom vremenu. Fra Filip Lastrić u XVIII vijeku piše: „2. Godine 1163. Bosanski ban bio je Kulin. On je vladao 36 godina i za vrijeme njegove uprave svega je bilo toliko u obilju da se kasnije obično govorilo, ako se nasmiješila rodna godina: *vraćamo se već u Kulinova vremena*. (spac. F.Lastrić). Prema Orbinijevom shvaćanju ban Kulin bio je odličan katolik a tako i po Farlatijevom (na navedenom mjestu), ali ovaj piše da je pri koncu života bio naklon hereticima. Na granici prema Hrvatskoj, nedaleko od grada *Bihaća* ili kako drugi pišu Wiatz, još i sada postoji vrlo plemenita turska *begovska* (tj. kneževska) obitelj, koja se zove *Kuljenovići*, tj. potomci Kulina. Od pamtivijeka se pripovijeda da oni vuku lozu od bana Kulina“.⁵⁵ Ivan Franjo Jukić piše: „Za 36 godina njegovog upravljanja, tako je bilo plodnosti i obilnosti u žitu i u svačemu, da poslije mnogo godina, kad bi koja godina plodna bila, običavali su Bošnjaci reći: Vraćamo se na vremena Kulinova. Ovoga bana potomci i sad se u velikom broju i bogaststvu nahode u Bosni pod imenom bezi Kulenovići, a ime i grad na desnoj obali Une, Kulen-Vakuf.“⁵⁶

Zanimljiva je konstatacija polihistora Vladimira Ćorovića koji piše da bosanskog bana Kulina nije popularizirala crkva kao Stefana Nemanju „onda znači, da je on doista imao znatna ugleda i nečeg vrednijeg ili u svojoj ličnosti ili u svojoj vladavini, što mu je moglo da pomogne stvaranju trajnog glasa“.⁵⁷ I danas u tradiciji pojedinih bosanskih familija prenosi se tradicija o vezama sa banom Kulinom, tako Kulinovići i Kulenovići prenose slijedeću predaju: „Nazvani smo Kulenovićima ili Kulinovićima po Mihajlu Kulinu, potomku Kulina-bana. U šali bi nam drugi bezi osovali kožun. Taj Mihajlo Kulin nam je pređa“.⁵⁸ „Kažu, da su imućni begovi porodice Kulenovića (Kulinovića) u današnjoj Bosni potomci Kulina bana“.⁵⁹ U historijskoj literaturi je konstatirano da vezivanje porijekla Kulenovića uz bana

⁵⁵ Filip Lastrić, *Pregled starina bosanske provincije*, izd. "Veselin Masleša", Sarajevo, 1977, str. 145

⁵⁶ Ivan Franjo Jukić, *Sabrana djela*, knjiga I, izd. "Svjetlost", Sarajvo, 1973, str.261 „XI. Kulinović (Culini filius)“ str. 263

⁵⁷ V.Ćorović, *Historija Bosne*, str.175

⁵⁸ „Mihajla Kulina, brata venecijanskog dužda Kulina“, Kosta Herman, *Narodne pjesme Bošnjaka u Bosni i Hercegovini*, II, Sarajevo, 1996, str. 739

⁵⁹ V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, str . 65, u napomeni br. 20 piše: Od starijih pisaca tvrdi to Philippus ab Ochievia, *Epitome vetustatum Bosnensium* (Ancona 1776, pag. 96)

Kulina može biti i potpuno na osnovu etimološke sličnosti (Kulin-Kulinović, odnosno Kulenović) ili „kao i neke druge narodne priče“⁶⁰, ali se mora to odbaciti „kao povijesno neutemeljena“.⁶¹ Konstantin Jireček piše o banu Kulinu „a slavljen još i danas u priči i skaski“.⁶² Ivan Kukuljević, sredinom XIX vijeka, prenosio je neka uvjeravanja da su Kulenovići „najstarije bosansko pleme“.⁶³ Franjevački ljetopisac fra Jako Baltić prenosi slijedeće predanje „Kod krstjana poslovice izajde: neće Bosna steći bana Kulina ni vezira Dželaludina“.⁶⁴ „Vladavina Kulenova bijaše vrlo dobra po narod bosanski. S toga ga se bosanci još i sada sjećaju, uzdišući za starim danima prošlosti slavne: Od Kulena bana / I sretnijeh dana...“⁶⁵

U daljem slijedu dešavanja vezanog za bana Kulina vrijedna pažnje je sačuvana tradicija u kojoj je ostalo slijedeće zapisano: „Grad. Narod priča da je na starom visočkom gradu stajao Kulin ban. U cijeloj okolini Visokog može se čuti objašnjenje – da je ovaj grad, u stvari, Lender ili Leđan iz narodne pjesme“.⁶⁶ „Biskupići... Po jednom kazivanju, ovdje je bila biskupska stolica za vrijeme bana Kulina“.⁶⁷ „Dragoceno narodno predanje o Kulinu banu zabeleženo je pre 44. god. u selu Janjićima kod Zenice. To je narodno predanje tim značajnije što je očuvano u onom selu u koje je, prema jednom pisanom dokumentu iz 1404. g. stoji „episkup crkve bosansk“. Zabeležio ga neki „Monah Genadije“ od stogodišnjeg starca Gujića“.⁶⁸

U ovom zanimljivom narodnom predanju dalje se navodi: „Steći u Zgošći onda su namješteni kad je Sv.Savo zidao po Bosni manastire. Jedan se svetitelj zavadio sa prvim do cara vojvodom, a

⁶⁰ Husein Šehić-Ahmedov, *Kako je nastalo begovsko pleme Kulenović* (Prema narodnoj priči), Novi Behar, br.19, Sarajevo, 1935, str. 330-331

⁶¹ Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini 1878-1918*, Zagreb, 2003, str. 398

⁶² Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, I, str.133

⁶³ Ivan Kukuljević, *Putovanje po Bosni*, Zagreb, 1858, str. 32

⁶⁴ Jako Baltić, *Godišnjak od događaja i promine vrmena u Bosni 1754-1882*, Sarajevo, 1991, str.74 (citira:Kristićevića 91-97)

⁶⁵ Paskal Mladenović-Zelinjac, „Iz prošlosti bosanske“, Preštampano iz *Srpske riječi*, Sarajevo, 1907, str.73 Citira:*Istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1898, str.15-18

⁶⁶ Grupa autora, *Visoko i okolina kroz historiju*, 1,Visoko, 1984, str. 297

⁶⁷ Isto, 1, str. 296

⁶⁸ Monah Genadije, „Bosanska crkva za vreme kraljevstva“, *Dabrobosanski istočnik*, Sarajevo, 1891, str. 437

to je bilo još onda kad je Kulin ban bio prorok u carevu dvoru. Onda on zbog te svađe ode iz Bosne, a Bog zato pokara i vojvode i cara Nemanjića, pa im napuni morskim "Busunima", a to su bili ljudi sa jednim okom u glavi. Za godinu za dvije ti se Busuni u Carevoj zemlji tako osile da su se rugali i samom caru i pljuvali mu na časni krst na trpezi njegovoj. Malo pomalo, pa oni počnu prijetiti i carevoj vojsci, pa da bi se okavdžili i rat zametnuli, počnu činiti svakojake pakosti narodu. Tako su im i mrtve iz grobova vadili, a krstove u brašno stucavali, pa nejač nagonili da od tog kamena kriv jedu. Onda car naredi: da se na grobove navaljaju veliki stećci i mramori i toliki da ih Busuni ne mogu odvaljivati. I kad nevjernici vidješe da im se doskočilo, oni se poplaše veće još lukavosti, pa jedne noći opet odesele preko mora, a Sv. Savo se opet vrati da načini red u carevoj zemlji".⁶⁹

U jednom dijelu literature sačuvana su mnoga predanja koja se teško mogu historijski identificirati. Tako M. Karanović navodi nekoliko njih: „Mnogo ima naziva mesta od kula. Za naziv "Kulina" 15 km iznad Sarajeva, rekli su pukovniku Urošu Tešanoviću da je zbog toga tako nazvano što je tu stajao Kulin ban, a tor njegov sa ovcama bio je na padinama Crnog Vrh(1504 m) odakle mu je teklo mleko na tumruke. Za grobni spomenik u Zgošći, kad je pokretan s mesta za Sarajevski muzej, rekli su okolni seljaci da je to mramor Kulina bana".⁷⁰ „Naročito je Kalajev režim putem škole negovao kult Kulina bana. Partija o Kulinu banu u posebnoj "Povjesti Bosne" na široko je razrađivana a isto tako članak u čitanci III razreda osnovne od Ivana Trnskog".⁷¹ „Sa srpske strane na tu Kalajevu teoriju bošnjaštva reagirala je "Bosanska Vila" (za 1901.g. str. 240) sa člankom O d K u l i n a b a n a i d o b r i j e h d a n a, kao crtica iz "srpske povjesnice" koju je napisao M-o. U tome članku veli, da u cijelom Srpstvu nema djeteta, koje je prošlo kroz prva tri, četiri razreda osnovne škole, a da nije čulo za ime ovoga bosanskog vladaoca. Svaki Srbin danas, kad ko počne izdaleka pričati, reći će mu: "Šta si počeo čak od Kulina bana?" ili će: "Nemoj ti meni čak od Kulina bana?" i.t.d. Ako Srbin iz Bosne počne pričati o srećnim vremenima, koja su negda bila u ponosnoj Bosni, veli: "U srećna doba Kulina bana". A kad se desi da Bosna donese bogatu žetvu, onda Srbin Bosanac govoraše: "Vraćamo se u srećna vremena Kulina bana". Po dobru je ostao u pameti naroda te

⁶⁹ Milan Karanović, *Problem Kulina bana*, Sarajevo, 1935, str.11

⁷⁰ Isto, str.12

⁷¹ Isto, str.12-13

ušao u poslovice i priče. Pristaje i srpski list "Bosanska Vila" da neguje kult Kulinov ali ističe da je bio Srbin".⁷² „Budalina Tale, koji je imao konja Kulaša, veli tepavo: "Dok je Boga i Kulina toga" ".⁷³

„Bosanski vladar sa imenom Kulin ban morao je da bude visok, krupan čovek (Kuljo) i veliki junak. Proslavio se sa nadimkom Kulin i kao junak i kao popularan vladar i pod tim nadimkom prešao i u istoriju i legendu i počeo se da formira o njemu mitos kao o kakvom biblijskom patrijarhu. Ako je bosanska srednjovekovna država životni oblik, etnobiološka i geopolitička formacija, onda je taj mitos o Kulinu banu bio neophodno potreban, kao državotvoran stvaralački factor i sila, za formiranje i održavanje posebne srednjevekovne bosanske države. Istorijskom popularisanju Kulina bana doprineo je mnogo Dubrovnik s kojim on je sklopio prvi trgovački ugovor. Mnogo je doprinela i Višnjićeva pesma B o j n a M i š a r u, pevana uz gusle i raširena štampom, u kojoj gine jedan bosanski nahijski starešina pod imenom Kulin kapetan koji je bio, g o s p o d a r o d s t o h i l j a d' v o j s k e a d v o r i m u s e n a K r a j i n i z v a l i K u l a K u l i n k a p e t a n a."⁷⁴

I pored niza otežavajućih okolnosti, o kojima se stalno piše u historijskoj literaturi, namjera ovog teksta je, pored ostalog, da se historijskom metodom rekonstruiraju, istraže i interpretiraju sačuvani historijski dokumenti nastali u Kulinovom vremenu, ali i dio narodne tradicije, i preko njih prouče mijene u srednjovekovnom bosanskom društvu i samo mjesto bana Kulina u svemu tome. Treba, prije svega, historijskom metodom, koja je najprikladnija za potpunu identifikaciju i provjeru brojnih nejasnoća, prodrijeti u mnoge segmente Kulinove epohe, vremena i prilika koje su nastajale i nastaju u dugom vremenskom periodu, a vezane su za sam njegov period vladavine, vrijeme poslije toga i tako stići do današnjih dana, do uloge i mjesta bana Kulina u sadašnjoj perspektivi.

Zaključak

Pisati o banu Kulinu, srednjovekovnoj bosanskoj državi njegovog vremena, odnosima unutar države, kao i vezama sa susjedima, znači otvarati jedan velik, težak problem, koji je još uvijek iste težine, posebnosti i zahtjevnosti kao i prije više stotina

⁷² Isto, str.13-14

⁷³ Isto, str.20

⁷⁴ Isto, str. 25

godina. Nedostatak primarnih i sekundarnih historijskih izvora o srednjovjekovnoj bosanskoj državi druge polovine XII i početkom XIII vijeka, nešto malo spomenika materijalne kulture i sužen krug usmene tradicije sigurno je nepremostiv problem i činjenica koja je onemogućavala i danas sprječava da se barem pretpostavi šta se stvarno dešavalo u složenom bosanskohercegovačkom srednjovjekovnom društvu i kakva je uloga u svemu tome bosanskog bana Kulina.

Izvori

1. Milko Brković, *Diplomatički zbornik srednjovjekovnih humskih i bosanskih isprava Dubrovniku*, Mostar, 2011.
2. Jako Baltić, *Godišnjak od događaja i promine vremena u Bosni 1754-1882*, Sarajevo, 1991.
3. Salih Jalimam, *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države*, Tuzla, 1997.
4. Filip Lastrić, *Pregled starina bosanske provincije*, izd. "Veselin Masleša", Sarajevo, 1977.
5. Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, izd. "Veselin Masleša", Sarajevo, 1981.
6. Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd, 1968.
7. Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I,1, Sremski Karlovci-Beograd, 1934.

Literatura

1. Pavao Anđelić, *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo, 1982.
2. Pavo Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska – Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo, 1973.
3. Anto Babić, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo, 1972.
4. Anto Babić, *Bosanski heretici*, Sarajevo, 1963.
5. Anto Babić, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo, 1995.
6. Šefik Bešliagić, *Kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1985.
7. Šefik Bešliagić, *Stećci: Kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971.
8. Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd, 1964.
9. Vladimir Ćorović, *Historija Bosne*, prva knjiga, izd. SKA, Beograd, 1940.

10. Đuro Daničić, *Poslovice*, Zagreb 1871, 52 br. 1882; 140, br. 5212.
11. Monah Genadije, „Bosanska crkva za vreme kraljevstva“, *Dabrobosanski istočnik*, Sarajevo, 1891.
12. Grupa autora, *BiH od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, drugo izdanje, Sarajevo 1998.
13. Grupa autora, *Istina o BiH – Činjenice iz istorije BiH*, Sarajevo, 1991.
14. Grupa autora, *Visoko i okolina kroz historiju*, 1, Visoko 1984.
15. Kosta Herman, *Narodne pjesme Bošnjaka u Bosni i Hercegovini*, II, Sarajevo, 1996.
16. K. Horvat, „Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXI, Sarajevo, 1909.
17. Salih Jalimam, *Vranduk – Kraljevski grad*, Travnik, 1996.
18. Salih Jalimam, *Studija o bosanskim bogomilima*, Tuzla, 1996.
19. Julijan Jelenić, *Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole*, Sarajevo, 1906.
20. Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, knjiga I, Beograd, 1952.
21. Ivan Franjo Jukić, *Sabrana djela*, knjiga I, izd. „Svjetlost“, Sarajevo, 1973.
22. Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini 1878-1918*, Zagreb, 2003.
23. Milan Karanović, *Problem Kulina bana*, Sarajevo, 1935.
24. Vjekoslav Klaić, *Povijest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb, 1882.
25. Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna – Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe 1377.g.*, Zagreb, 1994.
26. Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978.
27. Noel Malcolm, *Povijest Bosne*, Kratki pregled, izd. Erasmus- Novi liber-Dani, Zagreb, Sarajevo, 1995.
28. Ivan Kukuljević, *Putovanje po Bosni*, Zagreb, 1858.
29. Rade Mihaljčić, „Istorijska podloga izreke *Od Kulina bana*“, iz: *Prošlost i narodno sećanje*, Beograd, 1995.
30. *Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina 1189-1989*, ANUBiH, Sarajevo, 198.
31. Franjo Rački, *Bogomili i patareni*, Beograd, 1931.
32. Stanoje Stanojević, *Istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1898.
33. Franjo Šanjek, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb, 1975.
34. Husein Šehić-Ahmedov, *Kako je nastalo begovsko pleme Kulenović* (Prema narodnoj priči), Novi Behar, br.19, Sarajevo, 1935.

35. Ćiro Truhelka, „Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba Turaka“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1901.
36. Pavle Vasić, „O nekim vidovima srednjovekovne nošnje u Bosni i Hercegovini“, *Radovi III: Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Zenica, 1973.
37. Marko Vego, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1957.
38. Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1982.
39. Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH*, Sarajevo, 1962-1970.
40. Paskal Mladenović-Zelinjac, „Iz prošlosti bosanske“, Preštampano iz *Srpske riječi*, Sarajevo, 1907.